

Όταν, δε, στις σπάνιες περιπτώσεις που παρατηρούνται στη χώρα μας, εφαρμόζεται μια έστω και στρεβλή πολιτισμοκρατική προσέγγιση των συμπεριφορών των ανέργων, οι στάσεις των ανέργων δεν αντιμετωπίζονται, στην καλύτερη περίπτωση, παρά μόνο ως ένα είδος ευκαταίου ή αναπόφευκτου αποτελέσματος της λειτουργίας αυτών των προγραμμάτων πάνω στην ίδια τη συμπεριφορά των ανέργων. Και οι μελέτες που συχνά απορρέουν από αυτή την προοπτική, και κυρίως αυτές που εστιάζουν στη συμβολή των αντίστοιχων μέτρων στη δημιουργία νέων μορφών κοινωνικοποίησης στην εργασιακή ζωή, περιορίζονται, μέσω μιας αφηγηματικής ανάλυσης, σε γενικόλογες παρατηρήσεις σχετικά με τη γέννηση νέων βιωμάτων ανεργίας και εργασίας ή, ακόμη, σε αοριστολογίες σχετικά με τους όρους δυνατότητας της αλλαγής της σχέσης των ανέργων με την εργασία (ακόμα πιο σπάνια με την ανεργία ή με το κράτος). Οι μελέτες αυτές αφήνουν, έτσι, ανεξέταστο το γεγονός πως οι κατηγορίες αντίληψης της ανεργίας, οι μορφές συνείδησής της, είναι κατηγορίες ιστορικές, των οποίων πρέπει να ανακατασκευάσουμε τη φυλογένεση κατά τον τρόπο του Elias, μέσω της κοινωνικής ιστορίας της κατασκευής της κοινωνικής κατηγορίας «ανεργία», και την οντογένεση, μέσω της ανάλυσης της απόκτησης της διαφορετικής συνείδησης αυτής της κατηγορίας από τα κοινωνικά υποκείμενα. Με άλλα λόγια, οι έρευνες αυτές παραγνωρίζουν την αναγκαιότητα να διερευνηθεί η συγκεκριμένη συλλογική και ατομική γέννηση των δομών της συνείδησης της ανεργίας και ο μετασχηματισμός που επιτελείται στο σύστημα αξιών των κοινωνικών υποκειμένων μέσω της μεσολάβησης της εμπειρίας και της πρακτικής των διαφορετικά τοποθετημένων, σε σχέση με την αγορά εργασίας, ατόμων²⁶. μετασχηματισμός που αποτελεί προϋπόθεση και συνέπεια των οικονομικών μετασχηματισμών²⁷.

Πράγματι, οι οικονομολόγοι, οι κοινωνιολόγοι και οι ανθρωπολόγοι σ' αυτόν τον τομέα μελέτης αγνοούν συχνά μια αλήθεια που

26. P. Bourdieu, «La hantise du chômage chez l'ouvrier algérien: prolétariat et système colonial», *Sociologie du travail*, 4, 1962, σσ. 313-331.

27. Σχετικά με την αλληλεξάρτηση μεταξύ των οικονομικών διαστάσεων και αυτού που ο Halbwachs αποκαλούσε «ζωή και κοινωνική εξέλιξη», βλ. M. Halbwachs, *Classes sociales et morphologie*, Παρίσι: Minuit, 1972.

εύκολα θα μπορούσαν να συλλάβουν αν προηγουμένως είχαν θέσει ως αντικείμενο μιας ερευνητικής άσκησης, εν είδει θεραπευτικής λειτουργίας, τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να σκέφτονται όσους δεν μπορούν να σκέφτονται όπως αυτοί: δηλαδή, πώς οι άνισοι ρυθμοί, ανάλογα με τα άτομα και τις ομάδες, του μετασχηματισμού των στάσεων των ανέργων ως προς την εργασία, την ανεργία και τη θεσμική διαχείρισή τους είναι πάνω από όλα έκφανση της θέσης τους στη δομή καταμερισμού των θεμελιωδών κεφαλαίων που δομούν τον κοινωνικό χώρο. Ο άνεργος που βρίσκεται μπροστά σε «ορθολογικά», «θεωρητικά» και, κυρίως, πρακτικά πλαίσια διαχείρισής του δεν είναι ένας *homo economicus*, αλλά ο άνθρωπος της οικονομίας που κάνει οικονομία²⁸ για να «τα φέρει βόλτα», για να «κάνει το κουμάντο» του. Πιο συγκεκριμένα, δεδομένου ότι οι οικονομικές και πολιτικές διαθέσεις και πρακτικές ενός κοινωνικού υποκειμένου, έχοντας, για να μιλήσουμε όπως ο Durkheim, «κατ' ανάγκη μια βάση στο δεδομένο»²⁹, δεν μπορούν να κατανοηθούν χωρίς αναφορά στην οικονομική και κοινωνική κατάσταση που δομεί κάθε εμπειρία του, μέσω της υποκειμενικής αντίληψης του ατομικού και συλλογικού του μέλλοντος³⁰, οι διαφοροποιήσεις στο επίπεδο χρήσης των δυνατοτήτων που παρέχονται από την «ορθολογική», «εκσυγχρονισμένη» οικονομία και την οικονομική διαχείριση της ανεργίας, οι άνισοι ρυθμοί της αλλαγής των οικονομικών και κοινωνικών στάσεων των ανέργων που κάθε θεσμική διαχείριση εκ των πραγμάτων αναγκαστικά αντιμετωπίζει, είναι κατά κύριο λόγο οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες.

Η λογική της διαχείρισης αυτής, κυρίαρχη σήμερα στο πεδίο των δυνατών τρόπων αντιμετώπισης των πληθυσμών, προϋποθέτει και συνεπάγεται μια σχέση με τον κόσμο, της οποίας την αρχή μπορεί κανείς να συλλάβει, κατ' αρχάς, μέσα από τη σχέση με το χρόνο που προωθεί (υπολογισμός, πρόβλεψη, προγραμματισμός, ελαστικότητα-

28. P. Bourdieu, *Algérie 60: structures économiques et structures temporelles*, Παρίσι: Minuit, 1977, σ. 12.

29. É. Durkheim, *Sociologie et philosophie*, Παρίσι: Félix Alcan, 1924, σ. 134.

30. P. Bourdieu, «Avenir de classe et causalité du probable», *Revue française de sociologie*, 15(1), 1974, σσ. 3-42.

τα κ.ά.): η σχέση αυτή είναι άνισα κατανομημένη. Οι πρακτικές «δυσπροσαρμογής» που παρατηρούνται σε αυτά τα προγράμματα (η «δυσλειτουργία» τους, όπως αναφέρουν οι φορείς υλοποίησής τους, σε μια «μεταβατική περίοδο», όπως συχνά σημειώνουν οι φορείς που την εκπονούν), όλα αυτά, δηλαδή, που αναδεικνύουν, με μια έννοια, πως ορισμένα κοινωνικά υποκείμενα δεν αναγνωρίζουν ότι τα προγράμματα αυτά «εκφράζουν φυσικές σχέσεις πραγμάτων»³¹, αποκαλύπτουν την ένταση της διάστασης μεταξύ των λιγότερο ή περισσότερο «παραδοσιακών», σε σχέση με το κυρίαρχο οικονομικό πρότυπο, σχέσεων με τον κόσμο που διατηρούν οι διάφορες κατηγορίες ανέργων (οι οποίες απορρέουν από τη σχέση τους με την ανεργία, την εργασία, το κράτος, τις κοινωνικές του υπηρεσίες κ.ά.) και των απαιτήσεων της «εκσυγχρονισμένης» και «εκσυγχρονιστικής» διαχείρισης της ανεργίας. Όπως η κυρίαρχη σημερινή οικονομική πολιτική απαξιώνει και υποβαθμίζει την κοινωνική λειτουργία της εργασίας (αδυνατώντας να κατανοήσει την ειδική λογική, λ.χ., της εμμονής ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών εργαζομένων για το μικρεμπόριο και τη μικροβιοτεχνία, άσυλα της παραδοσιακής), έτσι και η σημερινή κυρίαρχη θεσμική διαχείριση της ανεργίας τείνει να τονίσει αντικειμενικά μόνο την καθαρά οικονομιστική διάσταση των στοχεύσεών της, αδυνατώντας, λ.χ., να κατανοήσει πώς οι αποδιοργανωμένες και απρόβλεπτες ζωές, που η αναγκαστική ανεργία συνεπάγεται συχνά (και πάντα, μετά από ένα ορισμένο χρονικό όριο διάρκειάς της που ποικίλλει ανάλογα με την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει ο άνεργος), έχουν την ειδική τους οικονομική λογική – μια λογική η οποία, αν και δεν ανταποκρίνεται σε μια καθαρή λογική «οικονομικής» οικονομίας, συχνά, δεν είναι, πρακτικά, λιγότερο οικονομική και λειτουργική. Οι συμπεριφορές ενός ανέργου που μπορούν να φανούν αδιανόητες ή/και ακατανόητες στο πλαίσιο της λογικής ενός προγράμματος διαχείρισης της ανεργίας (λ.χ. να μην πάει στο ραντεβού με τον εργοδότη ή τον εργασιακό σύμβουλο γιατί «την ημέρα αυτή του έτυχε κάτι πολύ σοβαρό»

31. É. Durkheim, *Leçons de sociologie: physique des moeurs et du droit*, Παρίσι: PUF, 1950, σ. 129.

κτλ.), αποτελούν, πολλές φορές, στην πραγματικότητα, στρατηγικές επίλυσης πρακτικών και πραγματικών εμποδίων, δηλαδή, ζωτικών προβλημάτων, συχνά, στην προοπτική της άρνησης ενός αδύνατου³² που η διαχειριστική λογική απαγορεύει στον εαυτό της να εγγράψει στον τρόπο υλοποίησης των μέτρων που προωθεί.

Με δυο λόγια, ο τυπικός φορμαλιστικός ορθολογισμός που διέπει το κράτος (με τη διπλή έννοια του όρου) των προγραμμάτων και η αφαιρετική λογική του γραφειοκρατικού πεδίου που έχει αναλάβει την εκπόνηση και, κατά ένα μέρος, την υλοποίηση των προγραμμάτων αυτών βρίσκονται, λιγότερο ή περισσότερο, ανάλογα με τις κοινωνικές ομάδες, σε αντιδιαστολή με τον πρακτικό ορθολογισμό διάφορων ομάδων ανέργων της ελληνικής κοινωνίας. Είναι γνωστό πως, κυρίως σε κοινωνίες που βρίσκονται σε διαδικασία έντονου μετασχηματισμού και επειδή δεν μετασχηματίζονται με τον ίδιο ρυθμό με τις οικονομικές δομές, οι διαθέσεις των ανέργων και οι παραστάσεις τους για την εργασία και την ανεργία αντιστοιχούν σε διαφορετικές οικονομικές και κοινωνικές δομές που, είτε είναι ακόμα εν ενεργεία είτε έχουν καταργηθεί, συνυπάρχουν μέσα στον ίδιο τον κοινωνικό σχηματισμό και στα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα³³.

Η αφορμή και οι όροι υλοποίησης της παρούσας εργασίας, η οποία επιχείρησε να εξετάσει και να διερευνήσει τις παραπάνω παρατηρήσεις-υποθέσεις, δόθηκαν από την πρόταση-πρόκληση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ να αναλάβουμε την ευθύνη ενός τμήματος μιας ευρύτερης συλλογικής έρευνας που είχε σκοπό να διερευνήσει τα εξής: «πώς αντιμετωπίζουν οι άνεργοι (και οι επιχειρήσεις) τις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης; Πώς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ανέργων επηρεάζουν τη σχέση τους με τις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και διαμορφώνουν τις στάσεις, τις συμπεριφορές και τις αντιλήψεις τους για την ανεργία και τις υπηρεσίες απασχόλησης;». Τα επιστημονικά ζητήματα, που θα προέκυπταν από τα ερωτήματα αυτά, θα διερευνούνταν στο εμπειρικό πλαίσιο που έθετε η

32. R. Hoggart, *The uses of literacy*, ό.π.

33. P. Bourdieu, A. Darbel, J.-P. Rivet & C. Seibel, *Travail et travailleurs en Algérie*, Παρίσι: Mouton, 1963.

υλοποίηση της πολιτικής των προγραμμάτων της Ολοκληρωμένης Παρέμβασης (ΟΠ)³⁴. Έτσι, αναλαμβάνοντας την επιστημονική ευθύνη να διενεργήσουμε μια ποιοτικής διάστασης μελέτη του τρόπου με τον οποίο οι ίδιοι οι άνεργοι αντιμετώπιζαν την ανεργία τους και τις δυνατότητες που τους παρείχε το πρόγραμμα της ΟΠ³⁵, μας δόθηκε η ευκαιρία να *συμβάλουμε*, μέσω της μελέτης των μορφών εμπειρίας και συνείδησης της ανεργίας, στην ανάλυση της σχέσης που διατηρεί ένας άνεργος με τα προγράμματα διαχείρισης της κατάστασής του, αντιμετωπίζοντάς την ως έκφραση ενός συστήματος στρατηγικών αναζήτησης εξόδου από την ανεργία, ως διάσταση ενός ατομικού και συλλογικού –οικογενειακού, ομαδικού– συστή-

34. Τα προγράμματα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης (στο εξής ΟΠ), που υλοποιούνταν στις αρχές της δεκαετίας του 2000, σε περιοχές ή κλάδους υψηλής ανεργίας, περιλάμβαναν τις εξής δράσεις: δημιουργία Δομής στήριξης, κατάρτιση, προώθηση της απασχόλησης είτε με επιχορήγηση επιχειρήσεων για δημιουργία νέων θέσεων εργασίας είτε μέσω επιχορήγησης ανέργων με στόχο την ένταξή τους σε πρόγραμμα νέων ελεύθερων επαγγελματιών. Οι άνεργοι, για τους οποίους απαιτείται υποστήριξη στο πλαίσιο της ΟΠ, αρχικά καταγράφονται με στόχευση πλήρους απογραφής και, στη συνέχεια, εντοπίζονται σε συνεργασία με τους εργασιακούς συμβούλους των Υπηρεσιών Απασχόλησης του ΟΑ-ΕΔ όπου αποδίδεται προτεραιότητα βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων: άνεργοι από ομαδικές απολύσεις ή από αναδιαρθρώσεις επιχειρήσεων, άνεργοι μεγάλης ηλικίας (άνω των 45 ετών), μακροχρόνια άνεργοι, επιδοτούμενοι άνεργοι, άνεργοι ευπαθών κοινωνικών ομάδων (άτομα με σωματικές ή/και νοητικές αναπηρίες, παλιννοστούντες, μετανάστες, πρόσφυγες, άτομα με θρησκευτικές ή πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών), άνεργες γυναίκες. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα της ΟΠ, σχετικά με το οποίο διενεργήθηκε η έρευνά μας, αφορούσε πέντε νομούς, τους νομούς: Άρτας, Πρέβεζας, Θεσπρωτίας, Φθιώτιδας και Λάρισας.

35. Γνωρίζοντας πως οι οικονομικές πολιτικές διαχείρισης της ανεργίας, πέρα από τη συμβολή τους στη μετουσίωση της κατηγορίας της ανεργίας από προϊόν της οικονομικής συγκυρίας σε αναπόφευκτη, άρα, «φυσική», διαδικασία που αφορά τους πάντες, συμβάλλουν στην απόκρυψη της ανισότητας των μορφών και των καταστάσεων της ανεργίας που υποκρύπτονται αυτής της κατηγορίας, ακόμα και όταν καταγράφονται οι πιο χονδροειδείς ανισότητες, λ.χ. μεταξύ φύλων, ηλικιών και άλλων γενικών κατηγοριών, στοχεύαμε να προσφέρουμε ένα απαραίτητο υλικό στις αναλύσεις, που υλοποιούνταν παράλληλα σε άλλα τμήματα της έρευνας και των οποίων δεν είχαμε την ευθύνη, σχετικά με το πλέγμα των διαδράσεων μεταξύ ανέργων και συλλογικών και ατομικών φορέων που έχουν αναλάβει την ευθύνη της αντιμετώπισής τους, προκειμένου να συλληφθεί η συμβολή των ανέργων στον ορισμό των ταξινομήσεων που εγκαθιδρύονται στον τρόπο διαχείρισης της ανεργίας (βλ. D. Demazière, *Le chômage en crise? La négociation des identités des chômeurs de longue durée*, Λύ: PUL, 1992) και, εντέλει, στον καθορισμό του επιπέδου ανοχής της ανεργίας σε σχέση με τα διαφορετικά επίπεδα γενίκευσης και φυσικοποίησής της.

ματος στρατηγικών αναπαραγωγής που ενεργοποιεί και που χαρακτηρίζει τον τρόπο αναπαραγωγής της ομάδας στην οποία ανήκει.

Θεωρώντας τη μελέτη της διαφοροποιημένης αναντιστοιχίας μεταξύ των νοητικών δομών των ανέργων και των θεσμικών υπηρεσιών που έχουν αναλάβει τη διαχείρισή τους, και τη διερεύνηση των παραγόντων που καθορίζουν και τη φύση της και το βαθμό διαφοροποίησής της, ως μια ιδιαίτερος χαρακτηριστική ευκαιρία για να εξειδικευθούν οι παρατηρήσεις του Weber σχετικά με τις δυνατότητες των οικονομικών και πολιτικών μέσων, θέσαμε σε δοκιμασία την εξής βασική υπόθεση: κάθε σύστημα διαχείρισης της ανεργίας που θεμελιώνεται σε ένα δεδομένο οικονομικό σύστημα παρουσιάζεται ως ένα πεδίο αντικειμενικών δυνατοτήτων που μπορεί να «κατοικηθεί» μόνο από άτομα τα οποία διαθέτουν έναν ορισμένο τύπο οικονομικών και κοινωνικών ιδιοτήτων³⁶ και μια ορισμένη σχέση με τον κόσμο, ειδικότερα με το χρόνο³⁷, και όχι από άτομα που υποτίθεται πως διαθέτουν τις ανεξάρτητες από οικονομικούς και κοινωνικούς όρους καθολικές κατηγορίες που τα προγράμματα αυτά προϋποθέτουν και συνεπάγονται. Η δραματική συνάντηση μεταξύ ενός οικονομικού κόσμου που επιβάλλεται και του συστήματος διαχείρισης των επιδράσεών του, και κοινωνικών υποκειμένων που είναι άνισα προδιατεθειμένα να υιοθετήσουν τη θεσμική του πρόθεση, μας υποχρεώνει να στοχαστούμε πάνω στους όρους δυνατότητας και στον τρόπο λειτουργίας του συστήματος αυτού και, κατά συνέπεια, πάνω στις κοινωνικές και οικονομικές διαθέσεις που ταυτόχρονα προϋποθέτει, προωθεί και επιβάλλει³⁸. Η βασική αυτή υπόθε-

36. M. Weber, *Économie et société*, Παρίσι: Plon, 1971.

37. P. Bourdieu, «The attitude of the Algerian peasant toward time» (μτφρ.: G.E. Williams), στο J. Pitt-Rivers (επιμ.), *Mediterranean countrymen*, Παρίσι: Mouton, 1964, σσ. 55-72.

38. Επιστημονικό και μεθοδολογικό, αλλά και πρακτικά διαχειρίσιμο, σχήμα αποτέλεσε η θεμελιώδης, για τον προσδιορισμό του «νόμου της βαρύτητας» του αντικειμένου μας, άποψη πως κάθε οικονομική πολιτική αποτελεί όχι απόρροια μιας επιλογής θεμελιωμένης πάνω στις αποφάσεις ενός ορθολογικού στρατηγικού υποκειμένου-επενδυτή το οποίο τις ιεραρχεί και τις προσαρμόζει σύμφωνα με τα μέσα που διαθέτει, αλλά μιας κοινωνικής διαδικασίας, εν μέρει ασύνειδης, η οποία, θεμελιωμένη στην αποκρυστάλλωση γλωσσικών κατηγοριών –οι οποίες είναι επίσης κατηγορίες πολιτικοοικονομικής δράσης

ση της εργασίας μας εμπεριείχε μια σειρά συνεπαγωγικών και αλληλεξαρτούμενων προτάσεων προς διερεύνηση που συχνά αποτελούν αντικείμενα μελέτης διαφορετικών και μεμονωμένων προσεγγίσεων διάφορων επιστημονικών κλάδων και ειδικοτήτων.

Κατ' αρχάς, η σύνδεση της ανάλυσης των μορφών εμπειρίας και συνείδησης της ανεργίας με την ανάλυση των σχέσεων με τις δυνατότητες που διατηρούν οι διάφορες κατηγορίες ανέργων – βασική διάσταση των οποίων εκφράζεται μέσα από τις σχέσεις με το χρόνο, στη βάση της αρχής πως τα φαινόμενα συνείδησης είναι χρονικά με την έννοια ότι συν-συγκροτούν ουσιαστικά την ίδια τη χρονικότητα μέσω των παραστάσεων³⁹– καθώς και με τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται με την οικονομία της διαχείρισης της ανεργίας που τα προγράμματα επανένταξης προωθούν, μας οδήγησε αναγκαστικά στο να θέσουμε στον πυρήνα της δόμησης του αντικειμένου μας τη μελέτη της βασικής διάστασης της πρακτικής των ανέργων, δηλαδή, της μη εργασιακής πρακτικής τους, ως πρακτικής που δεν δημιουργεί πια το χρόνο, αυτόν τον καθαρό ανθρώπινο χρόνο που δεν έχει σχέση με τον βιολογικό, τον φυσικό χρόνο. Η εμπειρία του χρόνου, αυτή η θεμελιώδης διάσταση της φυσικής στάσης, για να μιλήσουμε όπως ο Husserl, γεννιέται στο πλαίσιο της σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ ενός υποκειμένου και του κοινωνικού κόσμου, μεταξύ αυτού που κάθε άτομο έχει γίνει και έχει (να) κάνει και των κανονιστικών προτύπων του φυσικού και κοινωνικού κόσμου. Αντίθετα με την άποψη πως ο χρόνος είναι κάτι με το οποίο διατηρούμε μια σχέση εξωτερική⁴⁰, εκείνη που συνδέει ένα τυχαίο υποκείμενο με ένα τυ-

που μοιράζονται από κοινού βασικοί δρώντες του πολιτικού κόσμου– νομιμοποιημένων από τις εθνικές καταγραφές στατιστικών κατηγοριών και «κινητοποιημένων» ομάδων ή τάξεων, στη βάση των ομολογών ή γειτονικών θέσεων τους μέσα στον κοινωνικό χώρο, εμπλέκει μια σειρά φορέων και διαφορετικών κοινωνικών χώρων, παραγωγών διάφορων μορφών οικονομικής πίστης (βλ. Fr. Lebaron, «Chômage, précarité, pauvreté: quelques remarques sur la définition sociale des objectifs de politique économique», *Regards Sociologiques*, 21, 2001, σσ. 67-78).

39. Βλ. E. Fink, *De la phénoménologie* (πρόλ.: E. Husserl, μτφρ.: D. Franck) Παρίσι: Minuit, 1975.

40. Ως χρόνος-«πράγμα», όπως ο χρόνος των ρολογιών, ο χρόνος της εργασίας νοηματοδοτείται με βάση την οικονομιστική σχολαστικιστική οπτική που θεμελιώνεται πάνω

χαιό αντικείμενο, τα άτομα βιώνουν τη χρονικότητα μέσω της πράξης αφού κάθε πράξη συνίσταται στην παρουσία του παρελθόντος στο παρόν, δρομολογώντας και επιτρέποντας την παρουσία του μέλλοντος στο παρόν⁴¹. Έτσι, θεωρώντας πως ακριβώς μέσω του «έργου» κάθε πρακτικής, ως συνόλου αυτόθετων πραξιακών συναρτήσεων, *τα πράγματα αποκτούν το χρόνο τους*, γινόμαστε παρόντες, ενδιαφερόμενοι, εμπλεκόμενοι στο παιχνίδι της ζωής, σε αντίθεση με την κατάσταση της απουσίας του «έργου», η οποία συμπορεύεται με την αδιαφορία, την εξαφάνιση, εντέλει την «ανυπαρξία»⁴², σκοπεύσαμε να κατανοήσουμε πληρέστερα και τις επιπτώσεις αυτού του απόντος έργου⁴³ και πώς ο οικονομισμός, ο οποίος ορίζει ως στόχο κάθε πρακτικής και κυρίως εργασιακής πρακτικής ένα σκοπό που επιλέγεται μεταξύ άλλων και που μπορεί να ολοκληρωθεί, να επιτευχθεί ή όχι, παραγνωρίζει το γεγονός πως αυτό που

σε μια μεταφυσική του χρόνου και της ιστορίας, η οποία θεωρεί το χρόνο προεγκατεστημένη, αυθυπαρκτη πραγματικότητα. Ο χώρος του προβληματισμού σχετικά με το χρόνο δομείται με βάση δύο αντιτιθέμενες τοποθετήσεις: από τη μία, υπάρχει η αντικειμενιστική προσέγγιση, η οποία υποστηρίζει πως ο χρόνος είναι ένα αντικειμενικό δεδομένο του κόσμου και, από την άλλη, η υποκειμενιστική, η οποία θεωρεί πως ο χρόνος είναι ένας τρόπος σύλληψης ενός συνόλου γεγονότων, ο οποίος βασίζεται σε μια ιδιαιτερότητα της ανθρώπινης συνείδησης, όπως υποστήριζε ο Descartes, ή μια *a priori* σύνθεση, όπως πίστευε ο Kant, ή, πιο απλά, μια εκ γενετής μορφή εμπειρίας, ένα μη μετασχηματιζόμενο δεδομένο της ανθρώπινης φύσης. Βλ. N. Elias, *Du temps*, Παρίσι: Fayard, 1984 [Σ.τ.Ε.: Στα ελληνικά βλ. N. Elias, *Περί χρόνου* (μτφρ.: Θ. Λουπασάκης), Αθήνα: Εκδόσεις του εικοστού πρώτου].

41. Στο ίδιο· βλ., επίσης, E. Husserl, *Leçons pour une phénoménologie de la conscience intime du temps* (μτφρ.: H. Dussot, πρόλ.: G. Granel), Παρίσι: PUF, 1996, σσ. 31-94.

42. P. Bourdieu, *Méditations pascaliennes*, ό.π., σσ. 243-288.

43. Επιπλέον, μέσω της κατανόησης των επιπτώσεων αυτού του απόντος έργου επιδιώξαμε να επιλύσουμε τις δυσκολίες που έθεταν στη διαδικασία κατανόησης οι πολλές «σιωπές» που καταγράφαμε μέσα από μια σειρά πρακτικών που εξέφραζαν ποικίλες στάσεις παραίτησης: όπως, λ.χ., αυτές οι παθητικές συμπεριφορές που παρατηρήσαμε ένα βράδυ σε κάποιο ουζερί της Λάρισας, όπου είχαμε προσκληθεί και όπου, αφού, για περίπου τρεις ώρες, μια παρέα νέων ανδρών ανέργων και εποχικών εργαζομένων, χωρίς σχεδόν να ανταλλάξει ούτε μια κουβέντα, σιγοτραγούδησε για μια «χαμένη αγάπη» που ποτέ δεν υπήρξε αλλά (που οφείλει) ίσως (να) υπάρξει, αποχαιρετίστηκε σιωπηλά, χωρίς προφορικό χαιρετισμό, με αυτή την παθητική αποδοχή της αυριανής συνάντησης που, ενώ όλοι εύχονταν να μη γίνει, να μην ξαναβρεθούν σε ώρες σιωπής χωρίς (Λ)λόγο διότι θα έχει κάτι αλλάξει, αναγνωρίζαν, με αυτόν τον σωματικό τρόπο, πως θα επαναλαμβάνονταν απaráλλακτη.

«στοχεύει» ή, καλύτερα, αυτό που ενεργοποιεί πρακτικά η οποιαδήποτε μορφή εργασίας είναι καταρχήν και κατ' αρχάς ένα μέλλον ήδη παρόν στο άμεσο παρόν και όχι ένα συγκροτημένο και αυθύπαρκτο μέλλον. Γενικεύοντας τις επενέργειες μιας ειδικής κατηγορίας οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών οι οποίες καθιστούν δυνατή τη συνθήκη τάξη πρακτικών που προϋποθέτει ο καθαρά οικονομικός κόσμος, ο σχολαστικιστικός οικονομισμός αδυνατεί να αντιληφθεί και, κατά συνέπεια, να αναλύσει μια σειρά άλλων αποτελεσμάτων που προκαλούνται από τις συνθήκες που μετασχηματίζουν τη ζωή σε ένα κατά το μάλλον ή ήττον «παιχνίδι τύχης», όπως θα λέγαμε μαζί με τον Castel. Πράγματι, ερχόμενοι αντιμέτωποι με όλες εκείνες τις συμπεριφορές, που συχνά χαρακτηρίζονται, για παράδειγμα, άκαιρες, α-φύσικες, α-συνεχείς, ά-λογες, τις συμπεριφορές των ανθρώπων χωρίς αύριο, χωρίς απασχόληση, των «αποκλεισμένων», όπως συνηθίζουμε να λέμε, των παραδομένων στην ευχή της «καλημέρας», στην εναλλακτική της ονειροφαντασίας, της φυγής στη φαντασιοκοπία και στη μοιρολατρική υποταγή στα «μετρημένα», είχαμε την ευκαιρία να επιβεβαιώσουμε αν, όπως έχει δειχθεί αλλού⁴⁴, κάτω από ένα ορισμένο όριο αντικειμενικών ευκαιριών, είναι αδύνατο να συγκροτηθεί η στόχευση οποιασδήποτε πρακτικής και, ειδικότερα, της διαχείρισης των θεσμικών δυνατοτήτων εξόδου από την ανεργία.

Υποθέσαμε ότι οι «λογικές συμπεριφορές» οι οποίες απαιτούνται ή στοχεύονται είτε από τα σημερινά οικονομικά αγιαστήρια, προμαχώνες τής κατά το δυνατόν απρόσκοπτης λειτουργίας της αγοράς (τις οποίες επιδιώκουν να νομιμοποιήσουν οι οικονομικοί κανονάρχες μέσω των κάθε λογής προσκυνηταρίων τους)⁴⁵, είτε από τα διάφορα κλιμάκια συλλογικής διεκδίκησης, στην προοπτική της αλλαγής της καθεστηκυίας τάξης, δεν μπορούν να συγκροτηθούν, όπως έλεγε ο Bourdieu, παρά μόνο υπό τον όρο της ύπαρξης μιας *μόνιμης* και *κανονικής* σχέσης με το μέλλον· δηλαδή, ότι η ικα-

44. P. Bourdieu, *Algérie 60*, ό.π.

45. K. Dixon, *Οι ευαγγελιστές της αγοράς: οι Βρετανοί διανοούμενοι και ο νεο-φιλελευθερισμός* (μτφρ.: Κ. Διαμαντάκου, πρόλ.: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Πατάκη, 2001.

νότητα προσαρμογής στις άρρητες και ρητές επιλογές του οικονομικού κόσμου είναι προσιτή μόνο σε εκείνους που κατέχουν ένα *minimum* εξουσίας πάνω στους μηχανισμούς του παρόντος μέλλοντος που οφείλουν να ελέγξουν. Υπό αυτή την οπτική, επιχειρήσαμε να διαπιστώσουμε, στο πλαίσιο της εμπειρικής παρατήρησης που μας προσέφερε το συγκεκριμένο αντικείμενό μας, αν και με ποιο τρόπο η κατοχή ενός ορισμένου όγκου απαραίτητων κεφαλαίων, αλλά και μιας συγκεκριμένης δομής αυτών των κεφαλαίων, καθορίζει τη δυνατότητα των ανέργων να αντιμετωπίσουν το μέλλον λιγότερο ή περισσότερο ενεργητικά από το να αγνοούν ή να συμμετέχουν απλώς στα κοινωνικά παιχνίδια που τους προσφέρονται υπό τη μορφή των θεσμικών δυνατοτήτων διαχείρισης της κατάστασής τους, μέχρι να προσπαθήσουν και να τα μετασηματίσουν.

Αυτές οι βασικές διαστάσεις του συστήματος των υποθέσεών μας και η αντίστοιχη κατασκευή του αντικειμένου μας τέθηκε σε δοκιμασία μέσω ενός συνεκτικού συστήματος παραγόντων προς διερεύνηση, το οποίο υποθέσαμε πως καθορίζει τις πιθανότητες να είναι κάποιος άνεργος, και θα μπορούσε να ενεργοποιηθεί στη διαδικασία σύλληψης των διαφόρων καταστάσεων ανεργίας, των διαφόρων τρόπων βίωσής της⁴⁶, των διαφόρων μορφών συνείδησης και διαχείρισής της, και, άρα, των στρατηγικών εξόδου από αυτή, μέρος των οποίων ενεργοποιείται από τους ανέργους στο πλαίσιο της σχέσης που διατηρούν, δεδομένου του τρόπου λειτουργίας και της λειτουργίας τους, με τις πολιτικές διαχείρισης και αντιμετώπισης της κατάστασής τους, και, στην περίπτωση μας, με το ειδικό πρόγραμμα της ΟΠ. Το σύστημα των κοινωνικών παραγόντων αυτών αποτελούσαν οι εξής κοινωνιολογικές μεταβλητές: η κοινωνική και πολιτισμική καταγωγή του ανέργου, το επίπεδο των αποκτημένων διπλωμάτων του, και, ταυτόχρονα, το κατεχόμενο κοινωνικό κεφάλαιό του και, κυρίως, το *πολιτικογραφειοκρατικό* κεφάλαιο, όπως θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε, ειδική διάσταση του κοινωνικού κεφα-

46. D. Schnapper, *L'épreuve du chômage*, Παρίσι: Gallimard, 1981· J. Le Mouel, «Le chômage des jeunes: des "vécus" très différents», *Sociologie du travail*, 2, 1981, σ. 163-172· G. Balazs, «Les facteurs et les formes de l'expérience du chômage», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 50, 1983, σσ. 69-84.

λαίον· και οι δυνατοί συνδυασμοί μεταξύ αυτών των μεταβλητών όφειλαν να συσχετισθούν, παράλληλα, με την κοινωνική και επαγγελματική τροχιά τόσο του ανέργου όσο και της οικογένειάς του, καθώς και με το φύλο, το χώρο διαμονής και τις ζώνες απασχόλησης, μεταβαλλόμενες και άνισα κατανεμημένες οι ίδιες για τα διάφορα επίπεδα διπλωμάτων (για τις γυναίκες και με το γεγονός αν ήταν παντρεμένες και αν είχαν παιδιά).

Η διαδικασία ελέγχου των υποθέσεών μας και διερεύνησης του αντικειμένου μας, που δομεί την παρούσα εργασία, ακολουθεί τα εξής στάδια ανάπτυξης: αφού εκτεθούν στο πρώτο μέρος αναλυτικά η μέθοδος και οι τεχνικές που υιοθετήθηκαν στην πρακτική ερευνητική μας διαδικασία, στο δεύτερο μέρος αναλύεται ο κατασκευασμένος από τα χαρακτηριστικά των ανέργων κοινωνικός χώρος του πληθυσμού πάνω στον οποίο και σε σχέση με τον οποίο τέθηκαν σε δοκιμασία οι υποθέσεις μας. Στο τρίτο μέρος, επιχειρούμε μια κοινωνιολογία των μορφών εμπειρίας και συνείδησης της ανεργίας καθώς και των κοινωνικών συνθηκών παραγωγής. Στο τέταρτο μέρος, με βάση την ανάλυση των μορφών εμπειρίας και συνείδησης της ανεργίας και σε συνδυασμό με την ανάλυση της λειτουργίας και των λειτουργιών των μηχανισμών διαχείρισης των ανέργων ως διάσταση της ευρύτερης κατηγορίας στην οποία ανήκουν, αυτή των λεγόμενων «ευάλωτων πληθυσμών», επιχειρείται, εν είδει σχεδιάσματος, αφενός, μια κοινωνιολογία των κοινωνικών χρήσεων των θεσμικών τρόπων διαχείρισης της ανεργίας, αφετέρου, μια κοινωνιολογία της διαχείρισης των νέων «επικίνδυνων τάξεων», η οποία στοχεύει να μετατραπεί σε μια συμβολή στην ιστορία του ίδιου του ελληνικού κοινωνικού κράτους.

Όπως όλες οι επιστημονικές εργασίες, και αυτή οφείλει πολλά και σε πολλούς. Έτσι, δεν θα μπορούσα, κατ' αρχάς, να μην αφιερώσω τη διαμόρφωση των συμπερασμάτων⁴⁷ αυτής της έρευνας, που

47. Γνωρίζοντας πως οι νόμοι της διάχυσης του επιστημονικού λόγου είναι υπεύθυνοι για το ότι η επιστημονική αλήθεια έχει πολλές πιθανότητες να αποτελέσει αντικείμενο πρόσληψης και υποδοχής από αυτούς οι οποίοι είναι το λιγότερο προδιατεθειμένοι να την αποδεχθούν και, αντιστρόφως, πολύ λίγες πιθανότητες από αυτούς που έχουν κάθε συμφέρον να την υποδεχθούν, η τονισμένη, σε ορισμένες διαστάσεις, παρουσίαση των απο-

προσπάθησε να κάνει δική της τη χουσερλιανή προτροπή να επιστρέψει το ερευνητικό βλέμμα «στα ίδια τα πράγματα», προκειμένου, μεταξύ άλλων, να συμβάλει στο να ανακτήσουν οι κοινωνικές επιστήμες στο εθνικό επιστημονικό μας πεδίο την «αίσθηση της τραγικότητας της ανθρώπινης ύπαρξης που αποτελεί μέρος των αντικειμένων της ανθρωπολογίας»⁴⁸, στη μνήμη του Pierre Bourdieu ως ακόμη μία ελάχιστη ένδειξη αυτού που του οφείλω. Τα ίχνη της οφειλής αυτής στην παρούσα εργασία δεν παραπέμπουν μόνο, όπως πρόδηλα το δείχνει η ίδια η κατασκευή του αντικειμένου που προτείνεται, στη μακρόχρονη και πολύμορφη κατάρτιση που είχα την ευκαιρία να αποκτήσω δίπλα του, αλλά, κυρίως, σ' αυτήν την τόσο πολύτιμη και για την παρούσα έρευνα, κατά κάποιον τρόπο, *πρακτική κατάρτιση*⁴⁹ που είχα την τύχη να λάβω μέσα από τις μακρές μας συζητήσεις και, μεταξύ άπειρων άλλων, κατά τη διάρκεια της, πριν από χρόνια, μακράς «εθνοκοινωνιολογικής ξενάγησης»

τελεσμάτων, στην παρούσα εργασία, καθορίστηκε και από τη λογική της πρόθεσης προσφοράς ενός πρακτικού οδηγού εισόδου σε έναν επιστημονικό μικρόκοσμο, αυτόν της κοινωνιολογίας, μέσα στον οποίο, μέσω μιας προσπάθειας ειδολογικής συγκρότησης των «δεδομένων» της κοινωνικής εμπειρίας «μέσα σε τύπους νέους, στέρους και έγκυρους», διενεργείται μια τεράστια, επιστημονικά τεκμηριωμένη, φιλοσοφικά θεμελιωμένη και πολιτικά –εξ αντικειμένου και με την ευρεία έννοια του όρου– στοχευμένη επιχείρηση «αποφουσιολογίας» (και, κατά συνέπεια, «απομοιραιοποίησης» και «απομάγευσης» του κοινωνικού κόσμου) και ανάδειξης της κοινωνικής αυθαιρεσίας, κυρίως αυτής που συγκαλύπτεται από τις νομιμοποιήσεις των κυρίαρχων θεσμών· μια επιχείρηση η οποία μετατρέποντας τον κοινωνιολόγο σε διώκτη των μύθων, όπως έλεγε ο Elias, σε αναλύτη των αποθήσεων, προκαλεί αντιστάσεις και μηχανισμούς άρνησης της κοινωνιολογικής γνώσης, ένα μίσος για την αλήθεια της, για να παραφράσουμε τον Pascal. Για μια εισαγωγή στον κοινωνιολογικό μικρόκοσμο βλ. Chr. de Montlibert, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογική συλλογιστική* (μτφρ.: Κ. Διαμαντάκου, εισαγ.: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, 1999. Η πρόθεση αυτή μάς οδήγησε, επίσης, στο να περιοριστεί στις απολύτως αναγκαίες βιβλιογραφικές αναφορές προκειμένου να μην επιβαρύνουμε την, ήδη επιβαρυνόμενη από το περιεχόμενο και το ύφος της γραφής της εργασίας, ανάγνωστη· εξάλλου, για να παραφράσουμε τον Nietzsche, το ακαδημαϊκό τελετουργικό της γραφής δεν πρέπει να πνίγει τη σκέψη του αναγνώστη.

48. Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *P. Bourdieu: Νόστιμον ήμαρ-Οκτώβριος 1996*, ό.π., σ. 50.

49. Για τη γενικότερη λογική και λυσιτελεία της θέσμισης μιας τέτοιου τύπου κατάρτισης βλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, «Για την τέχνη του κοινωνιολόγου: προς μια παιδαγωγική της έρευνας», *Κοινωνιόγραμμα*, 2003, σσ. 8-10.

που μου είχε ζητήσει στις λαϊκές γειτονιές του Πειραιά, οι οποίες του έφερναν συνειρμικά στο νου την περίοδο των ερευνών του στην Αλγερία και στην Βέαρη, προκειμένου να κατανοήσει, μεταξύ άλλων, τους κοινωνικούς όρους δυνατότητας της εκλεκτικής συγγένειας των συστημάτων διαθέσεών μας.

Δεν μπορώ, επίσης, παρά να ευχαριστήσω τη διοίκηση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ για τη δυνατότητα που μου έδωσε να υλοποιήσω το ερευνητικό πρόγραμμα που παρουσιάζεται εδώ, τους συμμετέχοντες στην υλοποίηση των συνεντεύξεων Μαρία Ζούνη, Όλγα Διαμαντή, Αλεξάνδρα Ντόντορου, Ευδοκία Γαλάτου, Ελευθερία Καλλίνικου, Χρήστο Κοντοβά, Κωνσταντίνο Σιντόρη, Ανδρέα Τσιαντή, Κωνσταντίνο Παναγούλη και Νίκο Σέργη, για την αναγκαία διαθεσιμότητα που επέδειξαν σ' αυτή την επιστημολογικά απαιτητική, επιστημονικά δυσχερή και κοινωνικά επώδυνη ερευνητική διαδικασία, χωρίς την οποία η έρευνα αυτή δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί, καθώς και τη Βανέσσα Κριατσιώτη για τη συμμετοχή της στην πρώτου επιπέδου επεξεργασία των συνεντεύξεων, και τον Κώστα Μπουκουβάλα που ανέλαβε τη στατιστική επεξεργασία και συνεργάστηκε μαζί μου στην ανάλυση των ποσοτικών στοιχείων. Θα ήθελα, ακόμη, να αναγνωρίσω την οφειλή μου στους Rémi Lenoir, Patrick Champagne, Johan Heilbron, Franz Schultheis, Jérôme Bourdieu, Yves Winkin, για τις πολύτιμες συζητήσεις μαζί τους, οι οποίες συνέβαλαν στην τελική διαμόρφωση αυτής της εργασίας. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω τις πιο θερμές μου ευχαριστίες στην Αθηνά Καρατζά, χωρίς την πολύμορφη συνδρομή της οποίας το βιβλίο δεν θα μπορούσε να εκδοθεί στην παρούσα μορφή του.